

"מדוי מצרים": דרשת הר"ן העשירית

חנה דוידסון

המגפה השחורה, התפרצות של מחלה מדבקת, קטלנית ביותר, הנקראת "דבר" בעברית של ימי הביניים, התפשטה מאסיה לכל רחבי אירופה בראשית שנת 1348. אניות מאיטליה הביאו את הדבר לעיר ברצלונה והוא קטל את תושביה בהמונים. שיעור התמותה בעיר הגיע ל-30-40 אחוז, ורובעים שלמים של העיר התרוקנו. בקטלוניה פגעה המגפה בשלטון החוק וגרמה לאי-סדר כלכלי וחברתי. פשוטי העם שחיפשו הסבר מוחשי ומידי לאסון האמינו לשמועות שהיהודים הרעילו את האוויר והמים בברצלונה וביישובים אחרים בקטלוניה, רצחו יהודים והרסו את רכושם. הרדיפות האלה היו מכה נוספת עבור יהודי קטלוניה שנספו אף הם במגפה עצמה.¹

כעבור 13 שנים, בשנת 1361, נשא רבה של הקהילה, רבנו ניסים גירונדי,² דרשה (הדרוש העשירי של הר"ן) ובה התייחס לשמועות על התפרצות נוספת של מגפת הדבר.³ מקובל במחקר לראות את דרשות הר"ן כחיבורים הגותיים שנכתבו עבור קהל קוראים מלומדים ומעולם לא נישאו בעל פה כדרשות לפני קהל שומעים.⁴ ברצוני לטעון שלעומת הקביעה הזאת, הדרשה העשירית של הר"ן היא דרשה במובן הרגיל של המונח. היא נאמרה בעל פה, לפני קהל שומעים, והייתה מיועדת להשפיע רוחנית ונפשית על הקהל. עדויות שהדרשה נישאה לפני קהל ניתן למצוא בשני ביטויים בתוך הדרשה. פעם אחת ציין הר"ן שהרמב"ן פירש אחרת ואז הוסיף: "אלא

1 על המגפה השחורה בספרד והשלכתה על הקהילה היהודית ראה: G. Deaux, *The Black Death*, London 1969, pp. 114-115; R.S. Gottfried, *The Black Death*, New York 1983, pp. 51-53; P. Ziegler, *The Black Death*, New York 1971, pp. 115-117; C. Verlinden, "La Grande Peste de 1348 en Espagne", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* XVII (1938), pp. 116-119; A. López de Meneses, "Una consecuencia de le Peste Negra en Cataluña: El pogrom de 1348", *Sefarad* XIX (1959), pp. 92-98; Y. Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, II, Philadelphia 1961, pp. 24-25; S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1967, XI, pp. 161-164, ולהלן.

2 נסים בן ראובן גירונדי (הר"ן) נולד בגירונה בספרד בין השנים 1290-1310. עבר לברצלונה, שם כיהן כראש הישיבה ונפטר בין השנים 1375-1380. הר"ן ידוע בעיקר הודות לכתביו ההלכתיים (בעיקר חידושו לתלמוד). הוא היה רופא ושירת כרופא בחצר המלכותית. חיבר שתיים-עשרה דרשות.

3 דרשות הר"ן, עמ' קסא-קעה. על משמעותו של המונח "דרוש" ראה M. Saperstein, *Jewish Preaching, 1200-1800, An Anthology*, New Haven 1989, p. 75.

4 ראה כ' הורוביץ, "דרשנים, דרשות וספרות הדרוש בספרד", בתוך: ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 318; ספרשטיין (שם), עמ' 14 הע' 22; א' פלדמן, "מבוא", דרשות הר"ן, ירושלים תשל"ז, עמ' 13; "ברם, המתעמק בספר 'הדרשות' רואה בעליל שאין הרקע ההיסטורי או לבטי השעה הביאו לכיטוי של יצירה זו שכן אין בספר זה שום סממני דרשנות ודברי עידוד למוכי יאוש...".

שאיני מאריך שלא להטריח את הציבור".⁵ פעם אחרת הוא כתב: "ואם באתי לפרש היאך, יאריך יותר מדאי".⁶ עצם הימצאות נוסח ב של הדרשה, שהוא מעין סיכום של דברים שנאמרו בעל פה, מחזק את ההשערה הזו.⁷ דיון על מקורן האפשרי של דרשות הר"ן האחרות בדרשות שבעל פה הוא מעבר להיקף העבודה הזאת, אבל אין ספק שיש צורך לעיין בהן מחדש בהסתכלות נטולת דעות קדומות.

מעבר לרמזים האלה שדבריו נאמרו בעל פה בהתחשבות בצרכים של קהל שומעיו, תוכן הדרשה עצמו מעיד על יעדיו של הדרשן. המגפה השחורה אינה נזכרת בדרשה בתור אקטואליה המהגימה את תוכן הדרשה. קריאה יסודית בדרשה מגלה שהמגפה היא עיקר הדרשה והסיבה לחיבורה. בדרשה הפיק הר"ן מתוך פסוקי התורה משמעות דתית לאסון המתקרב, על מנת להעניק לצאן מרעיתו חוסן רוחני לקראת הניסיון. הדרשה מהווה דוגמה לדרשה ספרדית מימי הביניים שבה הדרשן מפיץ מתוך טקסט מסורתי (פסוקי המקרא או דברי חז"ל) מסר רוחני המיועד לקהל שומעיו. המסר הכיל במקרים רבים תוכן גותי או פרשני, אך מטרתו של הדרשן הייתה מוסרית ו/או חינוכית, ובמקרים רבים הנחיית הקהל בדרך הישרה והחדרת האמונה בתורה.⁸

התייחסות רעיונית למגפה השחורה היא נדירה בספרות היהודית בימי הביניים בכלל, ועל אחת כמה וכמה לגבי ההתפרצות הראשונה המועזעת שהותירה רושם חזק על התרבות האירופאית הכללית.⁹ דבר זה מוסיף ערך היסטורי לדרשה. הר"ן לא חידש בהתייחסותו למגפה עצמה. התייחסותו מתאימה להתייחסותם של בני דורו הנוצרים. בדבר אחד בלבד ניתן לחפש עדות היסטורית כלשהי: ייתכן שבסגנון הכתיבה (ואולי גם בטון הדיבור הנעלם מאתנו) ניתן להבחין ברמז לממדים של נזקי המגפה בתוך הקהילה עצמה. גישת הר"ן למגפה השחורה מעניינת מאוד בהיותו רופא שמתייחס למגפה לא מעמדת הרופא, בתוך מאמר מדעי על הנושא, אלא בתור מנהיג רוחני שפונה לקהילה במסגרת דרשה. אף על פי כן, השפעת השכלתו הרפואית של הר"ן ניכרת בפרשנותו.

5 דרשות הר"ן, עמ' קעה.

6 שם, עמ' קעז. הזיקה המדויקת בין הטקסט שבידינו לבין הדרשה שנאמרה אינה ברורה. ייתכן שמדובר בטקסט שנרשם לפני אמירת הדרשה, או עיבוד ספרותי מאוחר יותר על ידי הדרשן עצמו או אחד מתלמידיו. על היחס שבין דרשות שבעל-פה ודרשות שבכתב ראה י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975, עמ' 35-37; N. Ilan, "Between an Oral Sermon and a Written Commentary: A Consideration of Rabbi Joseph ben Shoshan's Polemic in his Avot Commentary", *Anuario De Estudios Medievales* 42/1 (2012), pp. 186-187; ספרשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 5-26; הורוביץ (לעיל, הערה 4), עמ' 317.

7 פלדמן (לעיל, הערה 4) פרסם גם "נוסח ב" של הדרוש העשירי (עמ' קעה-קפט) מתוך כתב יד. הסגנון של הנוסח השני שונה מנוסח הדפוס, אם כי תוכנו זהה. אפשרות אחת היא שהנוסח השני הוא פרי עטו של אחד מתלמידי הר"ן שחיבר את הדרוש בסגנון שלו מדברים שנשא רבו בעל פה. שם, עמ' 36.

8 על אופי הדרשה בימי הביניים ראה בין היתר דן (לעיל, הערה 6), עמ' 26-46.

9 לגבי התייחסות יהודית למגפות החוזרות במשך הדורות הבאים ראה למשל א' גרוס, רבי יוסף בן אברהם חיון: מנהיג קהילת ליסבון ויצירתו, רמת גן תשנ"ג; ר' ברקאי, "על מות ילדים במגיפה השחורה", בתוך: מ' אליאב-פלדמן וי' חן (עורכים), נשים, זקנים וטף, ירושלים 2001, עמ' 67-84; ח' טורניאנסקי (ההדרה ותרגום מיידיש), גליקל: זיכרונות 1691-1719, ירושלים תשס"ו.

ועתה ישראל

בהתאם לכללי הדרשה הספרדית של ימי הביניים¹⁰ הר"ן פתח את דרשתו בהצגת הפסוקים שמהווים "נושא הדרשה", הטקסט שעליו הדרשן דורש. נושא הדרשה העשירית הוא בפרשת עקב, ספר דברים פרק י, פסוקים יב-יג: "וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל מָה ה' אֱלֹהֶיךָ שֶׁאֵל מֵעַמְּךָ כִּי אִם לְיִרְאֵה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ לְלַבֵּת בְּכָל דְּרָכָיו וְלֹאֲהַבֶּה אֹתוֹ וְלַעֲבֹד אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לֵבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ. לְשָׁמֵר אֶת מִצְוֹת ה' וְאֶת חֻקֵּי אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם לְטוֹב לְךָ".

הר"ן שאל על הפסוקים האלה שלוש שאלות:

1. תחילה הביא את שאלתם הידועה של חז"ל ממסכת ברכות לגבי פירוש המילים "כי אם": כיצד אפשר לתאר את המדרגה הרוחנית העליונה ביותר כדבר של מה בכך ("מלתה זוטרתא" בלשון חז"ל)?¹¹ חז"ל תירצו שעבור משה רבנו השגת המדרגה הזו אכן הייתה דבר קל. הר"ן הגיב להסבר הזה בתמיהה מתוך הנחה שמישה היה מודע להבדלים הרוחניים שבינו לבין שאר עם ישראל, והתבטא בהתאם.¹²

2. השאלה השנייה שהציג הר"ן מתייחסת להמשך הפרשה, פרק יא.¹³ הר"ן רואה סתירה בין המדרגה הרוחנית המרוממת שבפסוק "ועתה ישראל" לבין המסר שהובא לכאורה בפרק הבא, כאילו בדור המדבר יראת ה' נבעה מראיית העונשים שבהם פקד ה' את מצרים ואת עדת קורח; איך אפשר להגיע ליראה אמתית מתוך פחד מפני עונש?¹⁴

3. שאלה שלישית (שהיא בעצם שולית): מדוע הכתוב מזכיר דווקא את העונש שקיבלו דתן ואבירם ולא את העונש שקיבל קורח שהיה ראש המחלוקת?

הר"ן מסביר שתשובה אחת יש לכל השאלות והיא שהשגת אהבת ה' ויראת ה' היא דבר קל לבני אדם מצד אחד, וקשה להם מצד אחר. מצד אחד יש נטייה בלב האדם מכוחו השכלי לאהוב את ה', אבל מצד אחר יש לו נטייה מכוח הדמיון להימשך אחרי התאוות והחושיים.¹⁵ (בהבחנה הזו הר"ן השתמש ככל הנראה במונחים ומושגים ששאב מדברי הרמב"ם.¹⁶) על מנת להשיג את המדרגה של אהבת ה' חייבים להשתחרר מכוח הדמיון. אבל כיצד? לדברי הר"ן, כאשר העולם כמנהגו נוהג כוח הדמיון של האדם נמשך אחרי האשליות והתאוות

10 ראה הורוביץ (לעיל, הערה 4), עמ' 14; ספרשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 63-73.

11 ברכות לג ע"ב.

12 דרשות הר"ן, עמ' קסד-קסו. "ועדיין צריך ביאור בזה, כי הנראה מפשט מאמרם הוא מפני שהיה הדבר קטן אצל משה היה מדמהו כן, עם היותו גדול אצל שאר האנשים, וזה מן התימה, כי אין מדרך המשכיל השלם שידמה מה שהוא נקל אצלו שיהיה נקל אצל כל האנשים..." (שם, עמ' קסה).

13 דברים יא כ-ז: "וַיִּדְעֶתֶם הַיּוֹם כִּי לֹא אֶת בְּנֵיכֶם אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ וְאֲשֶׁר לֹא רָאוּ אֶת מוֹסַר ה' אֱלֹהֵיכֶם אֶת גְּדֻלּוֹ אֶת יְדוֹ הַתְּזָקָה וְזָרְעוֹ הַנְּטוּיָה. וְאֵת אֹתֵינִי וְאֵת מַעֲשֵׂי אֲשֶׁר עָשָׂה בְּתוֹךְ מִצְרַיִם לְפָרְעֹה מִצְרַיִם וְלָכֵל אֲרָצוֹ. וְאֲשֶׁר עָשָׂה לְחַיִל מִצְרַיִם לְסוֹסָיו וְלָרַקְבּוֹ אֲשֶׁר הִצִּיף אֶת מִי יַם סוּף עַל פְּנֵיהֶם בְּרִדְפָם אֲחֵרֵיהֶם וַיִּאָּבְדוּם ה' עַד הַיּוֹם הַזֶּה. וְאֲשֶׁר עָשָׂה לָכֶם בְּמִדְבָּר עַד בְּאֵסֶם עַד הַמָּקוֹם הַזֶּה. וְאֲשֶׁר עָשָׂה לְדַתְּנוֹ וְלֹאֲבִירֵם בְּגִי אֵילִיָּאב בֶּן רְאוּבֵן אֲשֶׁר פָּצְתָה הָאָרֶץ אֶת פִּיהָ וַתַּבְלַעֵם וְאֵת בְּתִיקֵם וְאֵת אֶהֱלִיָּהֶם וְאֵת כָּל הַיְּקוּם אֲשֶׁר בְּרַגְלֵיהֶם בְּקָרְבַּי לְיִשְׂרָאֵל. כִּי עֵינֵיכֶם הִרְאֵת אֶת כָּל מַעֲשֵׂה ה' הַגְּדֹל אֲשֶׁר עָשָׂה".

14 דרשות הר"ן, עמ' קסו-קסה.

15 שם, עמ' קסה.

16 ראה רמב"ם, שמונה פרקים, פרק ראשון:

שלו לדברים טפלים, בטלים וזמניים, ומרחיק אותו מעבודת ה'. במצב הזה קשה מאוד להגיע למדרגת האהבה והיראה. אבל כאשר קורה אסון, שהוא לא סתם אסון אלא דבר שחורג מכללי הטבע, מ"מנהגו של עולם", כוח הדמיון נכנע ומודה שה' הוא השולט בעולם והוא מעל מנהגו של עולם, כלומר מעל הטבע. בהזדמנות הזו, השכל יכול להתגבר על הדמיון ולדחוף את האדם להיפרד מהבלי העולם הזה, לעבוד ולאהוב את ה'. במצב כזה קל לאדם לאהוב את ה' וליראה אותו מתוך הנטייה השכלית שלו: "הוא חרד לרגעיו כאשר תראינה דברים מרעידים וצרות מתחדשות אז על כרחו יכנע לבבו הערל וישוב אחר ימינו מלהלחם עם השכל. ובהיות האדם על העניין הזה קל מאד להשיג אליו יראת ה' יתברך ואהבתו לפי שנשאר כח שכלו מבלי חולק ומנגד, והוא לעולם מצד עצמו פונה אל המעלה".¹⁷

כאשר משה רבנו אמר לעם ישראל "כי לא את בניכם אשר לא ידעו ואשר לא ראו את מוסר ה' אלוקים" (דברים יא ב) הוא התכוון לומר שרק דור שראה את נפלאות ה' מסוגל להגיע לאהבת הבורא ויראת ה'. עבור דור המדבר שראו את "מוסר ה'", את העונשים העל-טבעיים שבהם פקד ה' את מצרים ואת עדת קורח, אהבת ה' הייתה דבר קל. כך תירץ הר"ן עקרונית את הקושיות שהעלה לגבי נושא הדרשה.

ואז הוא פנה לאקטואליה. הר"ן העיד על עצמו שהוא לא הביא את האקטואליה על מנת להדגים את פרשנותו, אלא ההפך: הוא בחר בפסוק זה ("עתה ישראל") ככלי הראוי ביותר להסביר דרכו את האקטואליה:

ואני אומר כי ענינו היום קרוב לענין זה, לכן פתחתי בפרשה הזאת, כדי להביאה אל זה הנסמך, והוא שאבותינו לא ראו את מוסר ה' א-להינו כמו שראינו אנחנו, אבל בזמנם היתה הארץ יושבת ושלוה, עולם כמנהגו נוהג, והנגב והשפלה יושב, עם כל זה היה קטנם עבה ממתנינו. ואם היו בניהם קצת אנשים נפתים אחר מנהגו של עולם לא היה מן התימה. אבל אנחנו ראינו מוסר א-להינו זה י"ג שנה עד שנשתנו סדרי בראשית. כי ירד רע [מאת ה'] בשנה ההיא לרוב יושבי העולם וחלו בהם חלאים משונים אי אפשר שנמשכו למנהגו של עולם, אבל כל משכיל צריך להודות ולומר אצבע א-להים היא. כי החלאים הנוהגים בבני אדם הם קורים בו מצד טבעו, אבל הזרים [המשונים] אינם נופלים בהם בטבעו, אבל [מצד] עונש האלהים בהשגחה עליו.¹⁸

עיקר טענתו של הר"ן הוא שהדבר, בהיותו מחלה משונה, אינו על סדר העולם, כלומר אינו טבעי. הוא בא ישירות מאת ה', לא דרך הטבע, ומהווה "אצבע א-להים" (שמות ח טו). הוא גם "מוסר ה'" (דברים יא ב), עונש או תוכחה. ראיית המגפה נותנת לדור שלו זווית ראייה מיוחדת שלא הייתה לדורות הקודמים.

חוליים רגילים וחוליים משונים

הר"ן הבין את המגפה כתופעה שחרגה מכללי הטבע. על מנת להסביר את התופעה הזו הוא

17 דרשות הר"ן, עמ' קעב.

18 שם, עמ' קעג-קעד. הדיון על המגפה בנוסח ב מופיע בעמ' קפו. הדיון על המגפה בנוסח ב' קצר יותר מהדיון בנוסח א, אבל הוא מכיל את כל הנקודות החשובות ומהווה מעין סיכום של הדברים בנוסח א, ונשמע כמו ניסוח של הערות שנכתבו בהרצאה בעל פה.

הבחין בין שני סוגים של מחלות. הוא הסביר את ההבחנה הזו דרך פרשנות הפסוק בדברים ז טו, מתחילת הפרשה: "וְהָסִיר ה' מִמֶּנּוּ כָּל חָלִי וְכָל מַדְוֵי מִצְרַיִם הָרְעִים אֲשֶׁר יָדַעְתָּ לֹא יִשְׁיֶמְךָ בְּךָ וְנָתַנְם בְּכָל שְׁנָאֶיךָ", ועל סמך השכלתו הרפואית פירש הר"ן "כל חולי" כמחלות הנתונות בטבע גוף האדם, ו"מדוי מצרים הרעים" כמחלות משונות שבהן ה' פוקד את האנושות:

וזהו רמוז בפרשה זו שאמר: "והסיר ה' ממך כל חולי וכל מדוי מצרים הרעים אשר ידעת". ופירוש "כל חולי" הם החלאים הרגילים המצויים בבני אדם. ובהם אמר: "והסיר ה' ממך כל חולי", ולפי שכמעט הם טבע באדם מצד שטבעו נוטה אליהם. אבל "מדוי מצרים הרעים" לא אמר "והסיר" כי אותם החללים לא היו מבוססים מטבע האדם כדי שיצטרך להסירם. אבל מבטיח שלא ישימם בו.¹⁹

מחלות שהן "רגילות", "מצויות" ו"נוהגות" בבני אדם הן טבעיות בכך שבטבעו של האדם קיימת נטייה לחלות בהן.²⁰ לעומתן יש מחלות שהן זרות, משונות, רעות, שבני אדם אינם חולים בהן מפאת תכונה נתונה בטבעם, שאין בטבע האדם נטייה לחלות בהן.²¹

פירוש הר"ן מבוסס על פירושו של אברהם אבן עזרא לפסוק: "ועוד תהיה בריא מכל מין חולי ידוע היות כמנהג העולם, וכל מדוי שהיה חוץ המנהג".²² גם הרמב"ן (כנראה בעקבותיו) פירש "כל חולי" – "הנהוג לבא בעולם".²³ ברם, אף אחד מהמפרשים לא פיתח את ההבחנה הזו. האופי העל-טבעי של "מדוי מצרים", רעיון שמרומז בפרשנות הקודמת, הפך ליסודה של דרשת הר"ן. פרשנותו של הר"ן נבעה בעיקר מהשכלתו הרפואית. כפי שמתברר מהקטע שלפנינו, גישתו הכללית של הר"ן למחלה הייתה טבעית, אולם הוא ראה את המגפה השחורה כחולי מסוג אחר, "חולי רע" שמקורו מחוץ לטבע האדם. המקור הרעיוני של דבריו הוא ברפואה היוונית-ערבית. כאשר הר"ן הגדיר כ"מחלה רגילה" כל מחלה שיש בגוף נטייה אליה, הוא התכוון לתורת הליחות, התשתית התפיסתית של הרפואה היוונית-ערבית. לפי השיטה הזו יש בגוף האדם ארבע ליחות (נוזלים), ויש לכל אחת מהן נטייה להתרבות או להשתנות ובכך להפר את האיזון של הליחות בגוף. חוסר האיזון הנגרם על ידי ריבוי של ליחה אחת או יותר גורם לחוסר איזון במזג הגוף (המורכב ממידות ה"חם-קר", "לח-יבש"), והוא הגורם למחלה רגילה.²⁴ הר"ן טען פה שהמגפה לא נגרמת על ידי הפרעת איזון הליחות אלא על ידי גורם שהוא חיצוני לגוף האדם, ולכן הוא גורם על-טבעי.

19 שם, עמ' קעד.

20 "כי החללים הנוהגים בבני אדם הם קורים בו מצד טבעו... לפי שכמעט הם טבע באדם מצד שטבעו נוטה אליהם". דרשות הר"ן, עמ' קעד. בנוסח ב: "החללים הנוהגים הם במזונחים באדם בטבעו...". עמ' קפו.

21 "אבל הזרים [והמשונים] אינם נופלים בהם בטבעו... שהחללים הרעים והמשונים לא יחולו במקרה, מצד טבע האדם... כי אותם החללים לא היו מסובבים מטבע האדם...". שם.

22 חומש תורת חיים, ספר דברים, בעריכת מ"ל קצלנבוגן, עמ' עא.

23 שם. ראה גם פירוש רש"י לדברים כח ט: "מכות משונות הבאות על מצרים".

24 לדוגמאות נוספות של שימוש של הר"ן בהשכלתו הרפואית ראה ח' דוידסון, תפיסת הרפואה והמגיה בקהילה היהודית בקטלניה במאות ה-י"ג וה-י"ד, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2004, עמ' 142–147, 181–189. על תורת הליחות ויסודות הרפואה היוונית ראה N.G. Siraisi, *Medieval and Early Renaissance*, *Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago 1990.

ואלה ראינו בעינינו

בדרשה הביע הר"ן את התגובה האישית שלו למגפה כאיש דת, כמנהיג ציבור וכרופא. כרופא התרשם הר"ן מהשוני של המחלה שתקפה את העולם ב-1348 מכל חולי שהיה מוכר וידוע עד כה. הר"ן מציין שהאסון היה גדול והוליד שינויים חברתיים רבים ושיעור תמותה גבוה. החריגות הזו העידה בעיניו על כך שהמגפה הייתה דבר על-טבעי, אלוקי. "אצבע א-להים", התערבות ישירה של ה' בהנהגת העולם שחרגה מכללי הטבע ושינתה סדרי עולם.²⁵ בעיניו המגפה לא הייתה רצון ה' שהתבצע באמצעות הטבע, אלא הפרעה בחוקי הטבע. היא נכללת בתוך "מדוי מצרים הרעים".

והנה לשון זה הפסוק מסכים עם מה שמורה עליו השכל והוא שחללים הרעים והמשונים לא יחולו במקרה מצד טבע האדם אבל הוא אצבע א-להים. ואלה ראינו בעינינו מתפשטים וכוללים בשנה ההיא עד שנהפך העולם בשנה אחת יותר ממה שנהפך ונתחלף בזמן קודם במאות שנה וקרה בכמה מקומות כמו שקרה לדתן ואבירם, שכמה אנשים הם וכל אשר להם תמו נכרתו עד שנחלתם נהפכה לאויבים, לא שאומר שאירע זה בעונם, אבל כי היה.²⁶

הר"ן לא היה היחיד מבין עדי המגפה שציינו את האופי המשונה והמוזר של הדבר גם מבחינת סימני המחלה וגם מבחינת עצמתה והיקפה. הדבר גרם לסימנים משונים והיה מידבק וקטלני ביותר, וגרם לשיעור תמותה גבוה מאוד. במקרים מסוימים נגרם המוות תוך שעות ספורות.²⁷ אנשי הדור עמדו תמהים, חרדים וחסרי אונים מול זועות המגפה.²⁸ רופאים נוצריים ציינו את האופי הפלאי של המגפה ואת חריגתה ממהלך הטבע המוכר להם. חברי הפקולטה לרפואה של פריז, למשל, הודו שתגובתם הראשונה למגפה הייתה תמיחה.²⁹

תמיחתם הייתה מוצדקת. הדבר החיידקי שתקף את העולם ב-1348 בשלושת זוני היה זר לאדמת אירופה. מוצא הדבר היה באסיה, ומשם הוא התפרץ מדי פעם במגפות שונות. הוא תקף את המזרח התיכון ואת אירופה במאות השישית והשביעית, הפחית את האוכלוסייה ונעלם. כאשר לאחר 700 שנה שוב יצא הדבר מאסיה וחזר לים התיכון ולאירופה הוא נראה לתושביה חדש וזר לחלוטין, וסימניו נראו משונים.³⁰ בזנו הראשי גרם הדבר לגידולים נפוחים ולכתמים שחורים בגוף.

25 גישת הר"ן למגפה דומה במידה מסוימת לגישה המסורתית של האסלאם למגפה שהכחישה שהדבר הוא מחלה מידבקת והדגישה שכל מגפה היא רצון הא-לוהים, והוא בלבד, ללא גורם אמצעי המחליא את האדם. ראה: M. Ullmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh 1978, p. 92; M. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton 1977, pp. 109–110; גוטפריד (לעיל, הערה 1), עמ' 82–83.

26 דרשות הר"ן, עמ' קעד.

27 זיגלר (לעיל, הערה 1), עמ' 28–29.

28 זיגלר (שם), עמ' 17. יעקב בן שלמה הצרפתי בחיבור על המגפה שתקפה בפרובאנס בשנת 1382 ציין אף הוא את ייחודו של הדבר לעומת מחלות אחרות. לשונו דומה ללשון הר"ן: "מיתה משונה היא זו מכל מיתות המתים שבהן מתו זה אלף שנים". בראקי (לעיל, הערה 9), עמ' 74.

29 זיגלר (שם), עמ' 17; E. Grant (ed.), *A Source Book in Medieval Science*, Harvard 1974, pp. 173–174; R. Horrox (ed. and trans.), *The Black Death*, Manchester 1994, p. 158.

30 גוטפריד (לעיל, הערה 1), עמ' 10–12; N.G. Siraisi, "Introduction", in: D. Williman (ed.), *The Black Death*; J. Polzer, *Death; The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, New York 1982, p. 9; D. Williman, "Aspects of the Fourteenth-Century Iconography of Death and the Plague", in: D. Williman

הזן השני היה מעורב בדלקת ריאות והיה מידבק וקטלני ביותר. הזן השלישי, הנדיר ביותר, נכנס ישירות לדם וגרם למוות תוך שעות ספורות. (במילים של סופר לועזי: "בני אדם אכלו ארוחת צהריים עם חבריהם וארוחת ערב עם אבות אבותיהם"). בכל הזנים, שיעורי ההדבקה היו גבוהים ביותר; לא הייתה לו תרופה, וחולים כמעט ולא הבריאו אלא מתו תוך פרק זמן קצר. הרופאים התקשו להסביר את התופעה ולא הצליחו לעזור לחולים.³¹ הסימנים המיוחדים והשונים ממחלות אחרות, יחד עם שיעור התמותה הגבוה ביותר, גרמו באותה מידה לתמיהתם של רופאי פריז ולקביעת הר"ן שהמגפה חרגה מכללי הטבע.

אם כן, האופי המשונה של המגפה הוא שהביא את הר"ן למסקנה שהיא הייתה מעשה א-לוהים, "אצבע א-להים היא".³² השימוש בביטוי הזה שמקורו בדברי חרטומי מצרים (שמות ח טו) מרמז אולי שהמגפה אף היא הייתה מכת עונש כמו מכות מצרים. הר"ן הציג שתי הוכחות שהמגפה הייתה מאת ה': המקרא (פרשנותו על דברים ז טו שראינו לעיל) והשכל: "והנה לשון זה הפסוק מסכים עם מה שמורה עליו השכל והוא שהחליים הרעים והמשונים לא יחולו במקרה, מצד טבע האדם אבל הוא אצבע א-להים".³³

הר"ן הדגיש שמטרת המגפה הייתה להעניש, ללמד מוסר: "מוסר א-להינו", "עונש הא-להים בהשגחה עליו [האדם]". הר"ן ראה את המגפה כעונש על כלל הציבור ולא על הקרבנות עצמם. בקשר למשפחות השלמות שנספו ציין הר"ן: "לא שאומר שאירע זה בעונם, אבל כי היה".³⁴ בגישה הזו דמה הר"ן לאנשי הדת והוגי הדעות הנוצריים שגם הם הבינו את המגפה כעונש מן השמים המיועד לייסר דור של חוטאים.³⁵ באמנות של הדור סימלו את המגפה מלאכים מצוירים יורים חצים מן השמים על בני אנוש.³⁶ הרופאים הסכימו עם דעת הכנסייה ומיהרו להדגיש שתגובה דתית למגפה (כגון תפילה ותשובה) אינה סותרת את הפנייה לרופאים.³⁷

אצבע א-להים

ראינו לעיל שתפיסת המגפה כתופעה פלאית וא-לוהית הייתה משותפת לתגובת הר"ן ולתגובות עמיתיו הנוצריים. דיונו של הר"ן ייחודי בזה שהוא הדגיש את האופי העל-טבעי המובהק של המגפה. רופאי פריס כתבו שהרצון להבין את התופעה הפלאית התגבר על תמיהתם הראשונית והם, כמו גי דה-שוליאק ורופאים אחרים, הציגו הסברים טבעיים לתופעה, במיוחד הסברים אסטרולוגיים.³⁸ למרות הזוועה והתמיהה, ולמרות חריגותה של התופעה, התמודדו רופאי הדור עם המגפה כעם תופעה טבעית וגייסו למאבק נגדה את כל כלי הרפואה, גם את תורת הרפואה

(ed.), *The Black Death; The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, New York 1982, pp. 111, 126.

31 זיגלר (שם), עמ' 28-29.

32 דרשות הר"ן, עמ' קעד.

33 שם, קעד. "כל משכיל צריך להודות ולומר אצבע א-להים היא". שם, עמ' קעג-קעד.

34 שם, עמ' קעג-קעד.

35 הורוקס (לעיל, הערה 29), עמ' 95.

36 פולצר (לעיל, הערה 30), עמ' 113.

37 הורוקס (שם), עמ' 163.

38 גראנט (לעיל, הערה 29), עמ' 773-774; הורוקס (שם), עמ' 158-163.

העיונית וגם את שיטותיה המעשיות. מחברים נוצריים, הן רופאים והן אנשי דת, הבינו את המגפה כסימן של חרון האל ולהתקרבות אחרית הימים, אבל בו בזמן הציגו הסברים טבעיים למגפה.³⁹ במאמרים מלומדים על מחלת הדבר, האמונה שהמגפה הייתה מעשה א-לוהי לא מנעה מהם לחפש הסברים טבעיים. בהיות הא-לוהים הסיבה הראשונה לטבע ומחוקק חוקיה, דיון על הסיבות המידיות למגפה לא סתר את האמונה בגורם העליון הא-לוהי.⁴⁰

לעומתם הדגיש הר"ן שהמגפה הייתה "אצבע א-להים", התערבות ישירה של ה' בהנהגת העולם. בעיניו לא הייתה המגפה רצון ה' שהתבצע באמצעות הטבע אלא הפרעה בחוקי הטבע, תופעה אל-טבעית שסתרה את כללי הטבע. כפי שראינו לעיל, הר"ן פירש ש"כל חוליו" הם החולאים הרגילים אשר נתונים בתוך גוף האדם ושה' יסיר מעם ישראל, ו"מדוי מצרים" הם החולאים המשונים שבני אדם חולים בהם רק כאשר ה' פוקד בהם את האנושות.

שמועות מבהילות

לאחר שתיאר את מחלת הדבר בכלל כחולי רע ומשונה הגיע הר"ן לאקטואליה של ממש: השמועות על התפרצות נוספת של המגפה בארצות קרובות לקטלוניה. הר"ן תיאר כיצד בואה של המגפה המתחדשת גורם לפחד ולבהלה בקרב הציבור: "וגם אנחנו בימים האלה ובזמן הזה שמועות יבהלנו תמיד, שקורה בארצות אינן רחוקות ממנו מאד כמו שקרה במקומותינו וכאשר ראינו בעינינו".⁴¹ בצדק פחדו: התפרצותו של הדבר ב-1361 זכורה במיוחד לרעה כי היא קטלה בעיקר את הילדים שנולדו מאז המגפה הראשונה.⁴²

המסר שהר"ן מעביר לקהל שלו, הלך לדור שלו הוא: זכינו. זכינו לזווית ראייה רוחנית מיוחדת ולהזדמנות מיוחדת להתעלות רוחנית. הוא פונה לקהל שלו ומבהיר: עכשיו, לאור מה שעברנו ומה שאנו עומדים לעבור, יהיה קל לנו להגיע לאהבת ה' וליראת שמים. חוויית המגפה הייתה צריכה להשאיר רושם רוחני על כל מי ששרד אותה. לעומת הדורות הקודמים אשר תפסו את המציאות כטבעית וחומרית והתנהגו בהתאם, דור שרידי המגפה שראו כיצד ה' הפר את חוקי הטבע צריך להיות מסוגל במיוחד לדחות את אשליית העולם ולהתקרב אל ה'. דור המגפה הוא כמו דור יציאת מצרים: "ועתה אחרי זאת, איך ישאר ליצרנו הרע ולדמיון הכוזב פתחון פה... הלא עינינו אשר ראו את מוסר ה' אלהינו ואת ידו החזקה ויאמרו לנו לבל נפנה אל רהבי הזמן כי שקר נסכם, ונקל עלינו לשוב אל הש"י בלב שלם כאשר גזר שכלנו, כי אין עליו ליאות בזאת ומונע

L.A. Smoller, "Of Earthquakes, Hail, Frogs, and Geography; Plague and the Investigation of the Apocalypse in the Later Middle Ages", in: C.W. Bynum and D. Freedman (eds.), *Last Things: Death and the Apocalypse in the Middle Ages*, Philadelphia 2000, pp. 172, 183–186.

J. Arrizabalaga, "Facing the Black Death: Perceptions and Reactions of 100 University Medical Practitioners", in: L. García-Ballester et al. (eds.), *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge 1994, p. 249. ראה את רצון האל המתבטא בשינוי במערכת המוכבים כגורם למגפה. ראה דוידסון (לעיל, הערה 24), עמ' 252–267.

41 דרשות הר"ן, עמ' קעד, הדרוש העשירי, נוסח ב: "ועוד לא פסקה אבל הולכת פעם הנה ופעם הנה...". עמ' קפו.

42 גראנט (לעיל, הערה 29), עמ' 774; גוטפריד (לעיל, הערה 1), עמ' 130–131.

ומעכב, אין שטן ואין פגע רע".⁴³

ייסורי אהבה

אף שהר"ן תיאר את המגפה כעונש מאת הא-לוהים, עיקר דבריו בדרשתו העשירית הוא שהמגפה באה בתור ייסורי אהבה; צרות שבאות על צדיקים לא כעונש על מעשיהם אלא כהזדמנות להתקרב אל ה' ולעבוד אותו. בפועל אין הן צרות אלא חסדי ה' לצדיקים הבאים לעזור להם להתקרב אליו יותר. המסר של הר"ן לקהל היה שגם הניסיון המתקרב יהווה עבורם ייסורי אהבה. הסיבה לכך היא (כפי שראינו לעיל) שכאשר העולם כמנהגו נוהג האדם נמשך אחר הדמיון שלו שמושך אותו לדברים טפלים, בטלים וזמניים, ומרחיק אותו מעבודת ה'. בתקופת מגפה, או כל תלאה שאינה "על סדר מנהגו של עולם", נכנע הדמיון ומודה "כי יש א-להים שופטים בארץ למעלה ממנהגו של עולם, והוא חרד לרגעיו כאשר תראינה דברים מרעידים וצרות מתחדשות..."⁴⁴. כל דבר שהורג מדרכי הטבע מוכיח את הימצאותו של ה' מעל הטבע ושולט בטבע. בנוסף, כאשר רע לאדם אין דמיונו יכול לפתותו בתענוגי העולם הזה. בהזדמנות הזו, השכל יכול להתגבר על הדמיון ולדחוף את האדם להיפרד מהבלי העולם הזה ולעבוד ולאהוב את ה'.⁴⁵ הר"ן סיכם את דבריו במילים אלה: "שכאשר תקרינה בעולם מצוקות ותלאות, הוא יותר נקל לאדם לשוב לבוראו".⁴⁶ ניכר בדברי הר"ן על ייסורי אהבה ניסיון לעודד את רוחו של קהל מבוהל ומפוחד.

גם אנשי דת נוצריים תיארו את המגפה כברכה רוחנית וכסימן לחסד עליון כי היא דוחפת בני אדם לחזור בתשובה ולהינצל מעיני גיהנום, שהרי בימים הטובים אנשים שוכחים את מקור החיים.⁴⁷ הוגי דעות מוסלמיים ראו את המגפה כעונש ללא מאמינים, אבל חסד עליון והזדמנות למות קדושים למאמינים.⁴⁸ האסלאם הדגיש שהחולי בכלל הוא חסד שהא-לוהים נותן לחסידיו כהזדמנות להתכפר על העוונות בעולם הזה ולהיכנס טהורים לעולם הבא. האמונה הזו חדרה למחשבה היהודית בארצות האסלאם, הן בהגות והן בתודעת הציבור. היא משתקפת במחשבתו של רב סעדיה גאון ובהתכתבויות אישיות בין חולים וקרוביהם הנשמרות בגניזה של קהיר.⁴⁹ לדעת הר"ן, המגפה הייתה צריכה להשאיר רושם רוחני על כל מי ששרד אותה. הוא כתב שאינו מופתע שבדורות הקודמים אשר "בזמנם הייתה הארץ יושבת ושלווה עולם כמנהגו נוהג" היו "אנשים נפתים אחר מנהגו של העולם", כלומר שתפסו את המציאות כטבעית וחומרית והתנהגו בהתאם. הדור של הר"ן, ששרד את המגפה השחורה, זכה לזווית ראייה רוחנית מיוחדת: "אבל אנחנו ראינו מוסר אלהינו... אי אפשר שנמשכנו למנהגו של עולם...⁵⁰ הלא עינינו ראו

43 דרשות הר"ן, עמ' קעד.

44 שם, עמ' קעב.

45 שם, עמ' קע-קעו.

46 שם, עמ' קעו.

47 הורוקס (לעיל, הערה 29), עמ' 98, 111.

48 דולס (לעיל, הערה 25), עמ' 109-110; גוטפריד (לעיל, הערה 1), עמ' 82-83, 113-114. הר"ן כמובן לא אימץ את מציאות האסלאם למאמינים: להישאר במקום מוכה הדבר ולמות מות קדושים כמגפה. שם.

49 L. Trembolyer, "Disease: A Sign of Piety? Some Moral Associations of Disease in Medieval Society", *Korot* 10 (1993-1994), pp. 137-141.

50 דרשות הר"ן, עמ' קעג.

את מוסר ה' א-להינו, ואת ידו החזקה, ויאמרו לנו לבל נפנה אל רהבי הזמן כי שקר נסכם, ונקל עלינו לשוב אל הש"י בלב שלם כאשר גזר שכלינו..."⁵¹ מן הקטע הזה מתברר שלדעת הר"ן, דור שרידי המגפה שראה כיצד ה' הפר את חוקי הטבע על מנת להעניש ולהוכיח צריך להיות מוכן יותר מבחינה נפשית לדחות את הבלי הזמן ולחזור בתשובה. ניתן לשאול האם דברי הר"ן מצביעים על כך שהוא אכן ראה שינוי בתודעת הקהל בעקבות המגפה, נטייה לחזרה בתשובה ומשיכה לחיי הרוח. דבריו נשמעים יותר כהטפת מוסר, ניסיון להסיק מסקנות וללמוד לקחים מהמגפה עבור קהל שלא הסיק את המסקנות ולא למד את הלקחים, ולא הושפע רוחנית מהאסון (לפחות לא לאחר 13 שנים).

מוסר ה' א-להיכם

השימוש החוזר של הר"ן בביטוי "מוסר ה' א-להיכם" לתיאור המגפה מיועד להשוות בין הדור של הר"ן, ניצולי המגפה, לדור יציאת מצרים שראה את נפלאות ה': "אבל אנחנו ראינו מוסר אלהינו... אי אפשר שנמשכנו למנהגו של עולם... הלא עינינו אשר ראו את מוסר ה' א-להינו, ואת ידו החזקה..."⁵² אם כן, המסקנה המתבקשת היא שגם הדור שלו, כמו דור יציאת מצרים, מסוגל להבין את דברי משה לעם ישראל: "וַעֲתָה יִשְׁרָאֵל מָה ה' אֱלֹהֶיךָ שְׂאֵל מֵעַמְךָ כִּי אִם לִיְרָאָה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ". לדור המגפה, כמו לדור המדבר, דבר קל הוא לעבוד את ה'. בזה הר"ן חוזר לפסוק הראשי, ה"נושא" של הדרשה, וסוגר את המעגל הפרשני: "כי כאשר תקרינה תלאות, אין הדמיון הנטוע באדם נלחם עם השכל, ולכן קל אצלו לאהוב את הש"י ולהתענג במה שטבעו נוטה להתענג בו. וזה מה שאמר משה לישראל: מה ה' א-להיך שואל מעמך כי אם ליראה, כמו שאמר כי אתם ראייתם את מוסר א-להיכם קל אצלכם להשיג זאת המדרגה"⁵³.

בסוף הדרשה הר"ן מזכיר עבירות ספציפיות שהיו חמורות ביותר בעיניו וגם נפוצות בזמנו: שבועות שווא, חרמות ציבור ושנאת חנם. הוא אינו מטיף לקהל במפורש לתקן את המעשים האלה, אבל הרמז ברור. בנוסף הוא קורא לכל אחד משומעיו לתקן את הדברים שבהם הוא נכשל אישית.⁵⁴

זנתנם בכל שנאיך

בזמננו, בקרב הציבור היהודי, קיימת דעה רווחת, מעין אמונה עממית, שהיהודים ניצלו מהמגפה השחורה. אין בסיס לתפיסה הזו, והיא אינה מקובלת במחקר.⁵⁵ עדויות על ההשלכות החברתיות

51 דרשות הר"ן, עמ' קעד.

52 שם, עמ' קעג-קעד.

53 שם, עמ' קעה-קעו.

54 שם, עמ' קעו-קעח.

55 בער (לעיל, הערה 1), עמ' 24-25; ב"צ דינור, ישראל בגולה, תל אביב 1972, עמ' 625; גוטפריד (לעיל, הערה 1), עמ' 51-53; זיגלר (לעיל, הערה 1), עמ' 115-117. בסרגוסה שרדה רק חמישית מוהקהילה היהודית והיא נפלה לעוני חמור. דינור, שם. ברם, פירוש אנונימי על התורה בכתב-יד ספרדי שנכתב כשלושים שנה לאחר המגפה טוען שהיהודים ניצלו מן המגפה. הטענה הזאת סותרת את העדויות אחרות ואולי נוצרה כאשר ריחוק הזמן מטשטש את הזיכרון הכללי: "החולי הזה {כנראה המגפה השחורה} אשר נתפשט בכל האומות זה לו כמו שלשים שנה או יותר... שלא הזיק לכל בני ישראל" (כתב-יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים L. 989. ס' 24196. מאה יד-טו, כתב ספרדי. פירוש

של המגפה (ואולי גם של הרדיפות שבעקבותיה) בקהילה היהודית עולות מן השו"ת של חכמי קטלוניה.⁵⁶

למרות זאת, ייתכן שתיאור המגפה על ידי הר"ן משקף את התפיסה שהמגפה השחורה הייתה מכה שנפלה בעיקר על הלא-יהודים. מה הרמזים לכך? קודם כול הפרשנות עצמה: הר"ן נמנע מלהסיק את כל המסקנות האפשריות מההקבלות שעשה בין דורו לבין דור יציאת מצרים. ניתן לשאול האם הוא רמז לדברים שהוא לא היה יכול (מפחד השלטון או הסביבה) לומר במפורש? נתחיל בפסוק המפתח: דברים ז טו. לפי פירוש הר"ן, "מדוי מצרים" הם החולאים המשוונים שבני אדם חולים בהם רק כאשר ה' פוקד בהם את האנושות. הפסוק מבטיח שה' לא יפקוד את עם ישראל במחלות אלה אלא יפקוד בהן את שונאיהם. בשנת 1348 התפשטו בעולם "מדוי מצרים", חולאים משוונים ולא טבעיים, "עד שנשתנו סדרי בראשית".⁵⁷ האם רמזו הר"ן לסוף הפסוק, "וַיָּתֵּן לְכָל שְׂנְאָיֶיךָ"? כלומר, האם הוא רמז שתושבי האזור הלא-יהודים היו הקרבנות העיקריים למגפה? ניתן לשאול אותה שאלה לגבי המילים "מוסר ה' א-להיכם" הנזכרות שוב ושוב בדרשה. המושך הפסוק הוא: "אֵת גְּדֹלֹת אֵת יְדוֹ הַחֲזָקָה וְזָרְעוֹ הַנְּטוּיָה. וְאֵת אֲהַתְּיָו וְאֵת מַעֲשָׂיו אֲשֶׁר עָשָׂה בְּתוֹךְ מִצְרַיִם" (דברים יא ב-ג). דור המדבר ראה את מוסר ה' בעיקר בעונש שה' עשה למצרים. אם נמשיך את ההקבלה, האם "מוסר ה'" בימיו של הר"ן גם הוא העונש שה' נתן לגויים? כמו כן, שימושו החוזר של הר"ן במילה "ראינו" בקשר למגפה (כגון "אבל אנחנו ראינו מוסר א-להינו זה י"ג שנה", "ואלה ראינו בעינינו מתפשטים וכוללים") יכול להצביע על צפייה מהצד בצרות של אחרים, כמו בפסוק "כִּי עֵינֶיכֶם הִרְאִיתָ אֵת כָּל מַעֲשֵׂה ה' הַגְּדֹלֹת אֲשֶׁר עָשָׂה" (דברים יא ז) כאשר הכוונה למכות, קריעת ים סוף ועונשם של דתן ואבירם.

דבר נוסף שמעורר שאלות הוא ניסוחו הר"ן בקטעים שבהם הוא מתאר את המגפה. תיאורו סתמי, נטול רגש ומגע אישי: "כי ירד רע [מאת ה'] בשנה ההיא לרוב יושבי העולם וחלו בהם חלאים משוונים"; "וקרה בכמה מקומות כמו שקרה לדתן ואבירם שכמה אנשים הם וכל אשר להם תמו נכרתו עד שנחלתם נהפכה לאויבים לא שאומר שאירע זה בעונם אבל כי היה".⁵⁸ בנוסף, קשה להאמין שהר"ן היה משווה משפחות יהודיות למשפחות דתן ואבירם. ברור שכאן לפחות הכוונה למשפחות לא-יהודיות.

המרכיב הבולט ביותר בתיאור הר"ן הוא העדר התייחסות מפורשת לנספים יהודים. הר"ן אינו מקונן, אינו מתאבל ואינו בוכה על יהודים שמתו במגפה. החסר הזה מעורר תמיהה ופותח פתח לשאלות לגבי מספר הנספים היהודים. אף על פי כן, ברור שמתוך שתיקתו אין להסיק מסקנות ברורות. ייתכן גם שיש סיבה אחרת לסגנונו הקשורה למטרתו בחיבור הדרשה: הרגעת הקהל. אם כן, הר"ן בכוונה נמנע מלפתוח צלקות ותפס עמדה מרוחקת המאפשרת התבוננות באסון

על התורה, עמ' 16א).

56 תשובה של הריב"ש מעידה על שינוי בניהול הכספי של הקהילה בעקבות המגפה: "וכבר היה נהוג כברצלונה קודם המגפה הראשונה שרוב גדולי הקהל היו מלוים לקהל סכים נוראים לרבית קצוצה..." (תשובות הריב"ש, ד' מצגר [עורך], ירושלים תשנ"ג, סימן תיג, עמ' תרכט). השימוש במגפה לסימון פרק זמן מעיד על עצמת הרושם של המגפה על תודעת הקהל ועל השלכותיה החברתיות בקהילה היהודית.

57 שם, עמ' קעג.

58 שם, עמ' קעד.

המתקרב בקור רוח על ידי הפקת משמעות דתית. דבר אחד ברור: הר"ן מעיד בצורה מפורשת שבזמן שהוא כתב את הדרשה, בשנת 1361, היהודים, כמו הגויים, נבחרו משמועות על התפרצות מחודשת של המגפה. מובן שזיכרון הסבל ב-1348 הוא הגורם לפחד מהשמועות ב-1361, וכפי שמוזכר לעיל הוא גם המניע לחיבור הדרשה.

סיכום

מניתוח הדרשה ראינו שדרשת הר"ן העשירית היא דרשה לכל דבר:

- היא עוסקת בפרשנות המקרא מתחילתה ועד סופה. הר"ן מתחיל ומסיים בפירוש פסוק הנושא "ועתה ישראל", פירוש שהוא לפי הפשט, תוך כדי פיתוח טיעונו בעזרת פירוש פסוקים אחרים מאותה פרשה, בפרקים ז ו-יא.
- הר"ן מטיף מוסר לקהל שלו. הוא קורא להם לראות את הצרה המתקרבת כהזדמנות לחזור בתשובה, ואף מצביע על עברות נפוצות שבהן הציבור כולו צריך לתקן את מעשיו, בנוסף לתשובה הפרטית של כל אחד.
- הר"ן מעודד את מצב רוחו של הקהל שלו כאשר הוא מגדיר את הצרה המתקרבת כהזדמנות, כזכות רוחנית וכייסורי אהבה. הוא בעצם מכין אותם נפשית להתמודד עם התפרצות מחודשת של המגפה.

חשוב להדגיש שהמגפה המתקרבת היא הנושא העיקרי של כל הדרשה כולה. ביאורי הפסוקים והמישור הרעיוני הם הרקע למגמתו המרכזית, הכנת הקהל לביאת הדבר בכך שהוא מייחס לו משמעות דתית. לאור כל זה רצוי לבחון מחדש את הנטייה במחקר לראות את דרשות הר"ן כחיבורים הגותיים גרידא. הדרשה שלפנינו חריגה בהתייחסותה הישירה והמפורשת למאורע היסטורי, אך אופיינית לדרשות הר"ן בכלל בעומקה הרעיוני-הגותי, המאפיין המובהק של דרשות הר"ן, ובשימוש שעשה מחברה בהשכלתו הרפואית ככלי פרשני וככלי עזר לפיתוח הרעיוני.

הר"ן לא חידש בהתייחסותו למגפה עצמה. יהודים ונוצרים, רופאים ואנשי דת ראו את המגפה כדבר "משונה" החורג מכללי הטבע. הר"ן הפך את התפיסה הזו לבסיס פרשני לדברים ז טו ("מדוי מצרים") ולבסיס הרעיוני של כל הדרשה. לזה הוא הוסיף גישה ייחודית: המגפה השחורה מהווה סתירה לחוקי הטבע ולא נעשתה בתוך מערכת הטבע.

בדרשה שלפנינו, מטרת הדרשן הייתה כפולה: התעוררות רוחנית שהיא גם לשמה וגם לשם חיזוק נפשי לקראת האסון המתקרב. רואים בדרשה את היכולת של הדרשן המיומן להפיק משמעות הגותית-דתית מן הפסוקים. רואים גם את שימושו בידע חיצוני (במקרה שלנו השכלתו הרפואית) בפירוש הפסוקים. בעיקר רואים את יכולתו להפיק מהפסוקים מסר שיענה לצרכים הרוחניים המידיים והמיוחדים של הקהל שלו. בפרשנותו חידד הר"ן ופיתח את משמעותם של הפסוקים על מנת להעניק להם משמעות המיועדת לעת צרה בקהל מסוים, אך בו בזמן פרשנות עמוקה ונצחית.